

ГЕНДЕРНІ СТЕРЕОТИПИ В СИСТЕМІ ПРОТИДІЇ КІБЕРБУЛІНГУ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Степаненко В. В.

Науковий керівник: канд. юрид. наук, пров. наук. співр. **Чумак В. В**
Харківський національний університет внутрішніх справ

Актуальність теми дослідження. Активний розвиток сучасного українського суспільства характеризується динамічністю та переходом на спілкування у віртуальний простір, це зумовлено, в першу чергу, інтенсивним розвитком інформаційних та комп'ютерних технологій.

Загально відомо, що на сьогодні активними користувачами мережі Інтернет є діти, і це не дивно, адже повсякденне життя сучасних дітей неможливо уявити без смартфонів, гаджетів, інформаційних та комп'ютерних технологій. І рідко ми замислюємося над тим, які загрози несуть в собі ті чи інші Інтернет-ресурси, що на сьогодні стали невід'ємними атрибутами життя сучасної дитини. А питання щодо забезпечення безпеки в мережі Інтернет посідає головне місце на порядку денному лише тоді, коли з'являються певні негативні наслідки від явищ, що реалізуються у віртуальному просторі. Сьогодні, однією з таких новітніх загроз є кібербулінг.

Явище кібербулінгу в Україні є відносно новим та як відомо походить від звичайного шкільного цькування (булінгу). Тому дослідження особливостей булінг-структури дає можливість встановити соціально-психологічні особливості учасників кібербулінг-структури та визначити гендерні стереотипи учасників кібербулінгу. Адже на сьогодні спостерігаються процеси трансформації гендерних стереотипів у шкільному середовищі, центром яких є дитина зі своїми індивідуальними особливостями самоусвідомлення та самосприйняття.

Оскільки на сьогодні доступ до освіти рівною мірою мають як хлопчики так і дівчатка, дитячі садочки, школи та інші заклади освіти, а відтак і віртуальний світ (соціальні мережі) стають певним закоренілим інститутом насадження гендерних стереотипів. Тому набуває актуальності визначення в Інтернет-середовищі гендерних стереотипів учасників кібербулінг-структури з

урахуванням їх соціально-психологічних особливостей, що впливають на поведінку дітей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні існують ґрунтовні наукові праці щодо визначення гендерних стереотипів у шкільному середовищі, серед яких слід виділити праці: В. П. Агеєвої, О. В. Безпалько, Л. О. Булатова, Ю. В. Василькова, Л. В. Гонюкова, О. О. Горошко, І. Д. Зверєва, І. В. Лебединської, О. А. Луценко, Л. С. Кобелянської, Н. Г. Комих, Ю. В. Ситникова, Л. О. Смоляр, Н. Р. Фуголь, О. І. Харченко, І. О. Царенко та інших. Проте, незважаючи на існуючі наукові напрацювання, на сьогодні відсутні дослідження гендерних стереотипів поведінки учасників кібербулінг-структури з урахуванням їх соціально-психологічних особливостей.

Метою даної роботи є дослідження механізмів репродукування гендерних стереотипів з урахуванням соціально-психологічних особливостей учасників кібербулінг-структури та визначити на цій основі ефективну систему заходів протидії кібербулінгу.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні однією з головних складових сталого демократичного розвитку сучасного українського суспільства є процеси формування гендерночутливого суспільства та гендерної рівності, подолання всіх форм гендерної дискримінації, викорінення гендерних стереотипів та впровадження гендерних підходів у систему протидії кібербулінгу в Україні. Зміна традиційних уявлень і стереотипів має включати переосмислення традиційних ролей хлопців та дівчат. Зокрема гендерний аспект відображено в Законах України «Про освіту», «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» тощо [1, с. 103].

Водночас зазначимо, що у сучасних умовах змін соціально-психологічних особливостей поведінки дітей, на сьогодні, спостерігається тенденція до зміни гендерних стереотипів. В даному контексті заслуговує думка К. Шманіної, яка зазначає, що центром ціннісних орієнтирів стає індивідуальність людини, воля вибору її шляхів самореалізації поза залежністю від статевої приналежності [2].

В рамках дослідження репродукування гендерних стереотипів, заслуговує на увагу явище кібербулінгу, оскільки діти перейшли на спілкування у нову соціальну дійсність як віртуальний світ.

На сьогодні явище кібербулінгу для світу є досить новим та впливає з явища булінгу. Проблему булінгу вперше було висвітлено на міжнародному рівні у 2015 році з початком досліджень у сфері освіти у школах Міжнародною програмою оцінювання освітніх досягнень учнів (далі – PISA). Результати дослідження, що проводилися PISA у 2015 році, показали, що в багатьох країнах одними з найпоширеніших форм булінгу є вербальний та фізичний. У середньому в країнах Організації Економічного Співробітництва та Розвитку, яка проводить тестування PISA (далі – OECD), близько 11 % учнів відповіли, що постійно (бодай кілька разів на місяць) піддаються насміханням, 8 % – стають об'єктами неприємних чуток у школі, 7 % – часто залишаються «не в темі». У середньому в країнах OECD близько 4 % учнів звітували, що їх б'ють або штовхають мінімум кілька разів на місяць, хоча залежно від країни цей показник варіюється у межах від 1 до 9,5 %. 7,7 % учнів звітували, що їх б'ють кілька разів на рік. Така ж частка учнів відповіла, що інші учні їм погрожують, та 11 % – що їхні особисті речі ламають або забирають кілька разів на рік. Ризик піддатися булінгу зростає для дітей-емігрантів, які приїхали в іншу країну у віці 13–16 років [3]. На сьогодні булінг переріс у нову форму – кібербулінг.

Кібербулінг або кібермоббінг – це новітня форма агресії, що полягає у цькуванні дітей одним одним, а також жорстокі дії з боку дорослих, що відбуваються в мережі Інтернет за допомогою мобільних телефонів, комп'ютерної техніки, електронної пошти, соціальних мереж тощо.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства спостерігається динамічна зміна гендерних стереотипів у віртуальному просторі, зокрема, це спостерігається у представників кібербулінг-структури. Усі ініціативи, спрямовані на утвердження гендерної рівності і рівноправності, наштовхуються на успадковані від минулого перешкоди. Це, зокрема деякі традиції, що пропагуються через застарілі гасла, скептичне ставлення до гендерної рівності, виділення пріоритетів для окремих груп населення, а також викривлена чи поверхова інформація про становище жінки в суспільстві, її дискримінацію. Можна стверджувати, що нерівність жінок та чоловіків насамперед закладена та існує на рівні буденної свідомості, у повсякденному житті [4, с. 48-52].

Відправною точкою нашого наукового дослідження механізмів репродукування гендерних стереотипів учасників кібербулінг-структури є

2015 рік, коли у США однокласники 15-річної Джуді Румб записали відео з коментарями про її надмірну вагу, відверті знущання в її бік та дату її майбутньої смерті та в подальшому опублікували це відео на одному із Інтернет сайтів. Ще одним прикладом кібербулінгу є подія, що сталася із Кайлі Кенні. Через спеціально створений сайт, що мав назву «Корпорація «Вбий Кайлі», дівчина отримувала постійні листи з повідомленням про те, що лесбійка. Через це дівчина декілька разів повинна була змінювати школу та щоразу виправдовувати себе, але зрештою дівчина перейшла на домашню форму навчання. В одній із країн Європи молодий хлопець, який образився на дівчину, яка його покинула, змонтував відео порнографічного змісту із своєю колишньою дівчиною та розіслав друзям та одноліткам електронною поштою. В подальшому це відео із зображенням дівчини розмістили на сайті сексуальних послуг. На той час в США поведінка підлітків характеризувалась більшою надмірністю, зухвалістю та жорстокістю, коли в той же час, гендерними стереотипами вважались, що дівчатка є еталоном охайності, чуйності та уваги, є взірцем гарного виховання та повинні були активно працювати над навчанням. А для хлопців прививали стереотипи уважності до дівчат, розуміння їхньої природи, хлопці –захисники та повинні вміти захистити дівчат. Як можемо спостерігати, тенденція щодо гендерних стереотипів кардинально змінилась: хлопці більше не захищають дівчат, а навпаки принижують, тобто є більш агресивно настроєними.

В Україні прояви кібербулінгу порівняно із країнами Європейського Союзу (далі – ЄС) ще не призвели до найтяжчих наслідків цього явища. За офіційними даними в Україні, поки що відомі декілька випадків прояву кібербулінгу. Перший випадок має місце у місті Чернігові наприкінці 2017 року, коли однокласники спочатку побили дівчину у школі, а потім розмістили це відео з коментарями, що принижують честь і гідність дівчини в мережі Інтернет, розповсюдили через соціальні мережі. Наступним прикладом кібербулінгу є випадок, що стався на Закарпатті, тоді школярка закінчила життя самогубством через систематичні цькування на свою адресу в соціальних мережах. Таким чином, Україна є стартовим майданчиком гендерних досліджень у сфері протидії кібербулінгу, оскільки спостерігаючи зміну тенденцій гендерних стереотипів можна вдало розробити систему заходів

протидії явищу кібербулінгу та визначити основні соціально-психологічні особливості учасників кібербулінг-структури.

Досліджуючи явище кібербулінгу курсантами Харківського національного університету внутрішніх в рамках проекту «Stop cyberbullying» було проведено опитування учнів загальноосвітніх шкіл міста Харкова на предмет визначення, у відсотковому відношенні, рівня соціально-психологічних особливостей учасників кібербулінг-структури. Результати вразили своїми показниками: виявилось, що більшу частину кібербулерів складають дівчата, їх відсоток значно переважає за хлопців, це пояснюється тим, що дівчата, на відміну від хлопців, є швидшими у своєму розвитку та вимагають від себе нових форм та видів своєї діяльності, що на сьогодні мають дещо негативні тенденції та зміну гендерних стереотипів.

Зазначимо, що на сьогодні існують різні наукові підходи та критерії класифікації щодо гендерних стереотипів. Так, науковці Т. Говорун, О. Кікінежді виділяють декілька груп гендерних стереотипів [5]:

1. Стереотипи, що стосуються фізіологічних, психологічних, поведінкових уявлень про жінок і чоловіків. Крізь призму учасників кібербулінг-структури варто відмітити, що незважаючи на існуючі гендерні стереотипи, що дівчата від природи володіють такими рисами, як м'якість, ніжність, турботливість, поступливість, скромність та ін., а хлопцям від народження притаманна активність, незалежність, цілеспрямованість, грубість, сміливість, мужність тощо. На сьогодні складається тенденція, що найчастіше активними учасниками кібербулінгу є дівчата – вони активно проявляють агресивну поведінку маючи наміри показати себе з позиції головного в соціальних мережах, а хлопці, навпаки, сьогодні проявляють турботу та тактовність щодо жертв кібербулінгу.

2. Стереотипи, що стосуються сфер діяльності дівчат і хлопців. У сучасному віртуальному світі спостерігаються так звані «дівчачі» та «хлопців» сфери діяльності, можна сказати, що підходи дещо зміщені. До «дівчачих» традиційно відносять сферу освіти, виховання, медицину, легку промисловість, малий бізнес, сферу послуг, виконавчу владу, юриспруденцію тощо. До сфери діяльності «хлопців» – великий бізнес, політику, важку промисловість, військову сферу, армію, авіацію та флот, сфери, пов'язані з ризиком та небезпеками.

3. Стереотипи, пов'язані із зовнішністю дівчат та хлопців. Сучасний Інтернет постійно пропонує і пропагує певні взірці, образи для наслідування для дівчат та хлопців: від модної у цьому сезоні кольорової гами одягу та взуття до актуальної статури, зросту, довжини і кольору волосся та очей, ступеня засмаги, ваги та інше. В даному механізмі варто зазначити, що на цих стереотипах досить часто виникають цькування в соціальних мережах, знову ж таки від дівчат до дівчат, інколи кібербулерами у даному механізмі репродукування гендерних стереотипів виступають і хлопці, проте їх відсоток значно менший ніж у дівчат.

У сучасному кіберсуспільстві слід звернути увагу на надмірно високий ступінь агресивності, що диктує сучасний віртуальний простір (мережа Інтернет, соціальні мережі): акти насильства супроводжують дитину з самого ранку до пізньої ночі та деякою мірою приховано впливають на свідомість дитини, адже батьки не можуть постійно спостерігати за дитиною та слідкувати, де вона знаходиться в мережі Інтернет.

Задля ефективного механізму репродукування гендерних стереотипів на сьогодні вкрай важливим є дотримання наступних положень:

- знайомити дітей із основами гендеру та гендерної політики, давати дітям можливість поглянути на віртуальний світ крізь призму «гендерних окулярів»;
- навчити дітей вміти відрізнити гендерний стереотип від об'єктивної реальності;
- дітей ставитися до інших неупереджено, вдумливо ставитися до власних поглядів та вміти їх проаналізувати.

У контексті соціально-психологічних особливостей учасників кібербулінг-структури важливо відповідним суб'єктам вміти розвінчувати гендерні стереотипи та роз'яснити, навчити сприймати віртуальний світ об'єктивно наслідуючи принципи самоусвідомлення та самосприйняття себе як індивідуальної особистості.

Кібербулінг як нове складне соціальне явище, але яке розгортається у якісно іншій дійсності, такий як, віртуальний простір має власну структуру та її особливості. І так, кібербулінг-структура передбачає таку систему: жертва – кібербулер – свідки (спостерігачі). В даній кібербулінг-структурі виникають певні гендерні стереотипи щодо того, кому яку роль виконувати, що яскраво

виявляється у повсякденному житті та зумовлено соціально-психологічними особливостями кожного із її учасників. Розглянемо детальніше кожну із них.

Першою структурною одиницею кібербулінг системи є кібербулер. Кібербулер – це особа, яка безпосередньо здійснює Інтернет – агресію на жертву з метою дошкулити, принизити або іншим чином нанести моральної чи психологічної шкоди іншій особі. Для кібербулера характерні, незалежно від статті (хлопчик це чи дівчинка) такі ознаки:

- неврівноваженість та самозакоханість;
- запальний та дещо імпульсивний характер;
- завищена самооцінка;
- бажання до влади та підпорядкування;
- бажання показати себе та принизити інших (авторитет кібербулер піднімає за рахунок принижень жертв);
- високий рівень злості та агресивної поведінки;
- ворожість;
- бажання «прочухати» інших.

Також, для кібербулерів характерний нормальний або високий фізичний розвиток, підвищене положення в соціальних мережах (багато друзів, лайків, постів тощо). Кібербулери зазвичай з багатих сімей, які не знають відмови. Дитина з дитинства звикає, що все купується і продається, а будь-яка його дія не тягне за собою наслідків, крім як трохи спорожнілого сімейного бюджету [6].

Д. Ольвеус, у свою чергу, виділяє такі типові риси, що притаманні кібербулерам:

1. дитина імовірно може бути схильною до кібербулінгу, якщо вона: домінантна особистість, схильна самостверджувати себе з використанням сили; має неврівноважений темперамент, імпульсивний, легко фрустрований;
2. має більш позитивне ставлення до насильства, ніж більшість дітей з його оточення;
3. важко підкорюється правилам;
4. проявляє мало співпереживання тим дітям, які зазнають нападок і знущань;
5. часто ставиться агресивно до дорослих;
6. добре розмовляє про себе поза межами важких чи незручних ситуацій;

7. проявляє і проактивну агресію (наприклад, для досягнення мети), і реактивну агресію (зокрема, у відповідь на провокацію) [7, с. 376].

Щоб зрозуміти сутність такої поведінки, виділяють такі мотиви діяльності кібербулера (кібер агресора): потяг до домінування; високий рівень агресивної поведінки, що дозволяє кібербулерам почувати себе задоволеними; інколи бажання отримати від жертви кібербулінгу пригнічений стан або виконання дій, що принижують честь та гідність останнього, спонукають його до психічних розладів; бажання зайняти високий соціальний (віртуальний) статус в соціальних мережах (набрати найбільшу кількість переглядів, лайків тощо); контроль за допомогою смс-повідомлень; низький рівень емпатії; кібер агресори мають більші шанси потрапити під вплив криміналітету; можуть самі страждати від емоційного насильства в сім'ї та інше.

Наступною категорією сучасної кібербулінг-структури є жертви. Жертва у кібербулінгу – це особа, яка піддається впливу кібербулера, відчуває на собі його психологічний тиск та піддається його дії з наслідками. Жертви переважно мають такі ознаки як:

1. фізичні вади – носять окуляри, поганочують, мають порушення опорно-рухового апарату, фізично слабкі;
2. особливості поведінки – замкнуті чи імпульсивні, невпевнені у собі, тривожні, часто хвилюються;
3. особливості зовнішності – руде волосся, веснянки, відстовбурчені вуха, незвична форма голови, надмірна худорлявість чи повнота;
4. недостатньо розвинені соціальні навички: часто не мають жодного близького друга, краще спілкуються з дорослими ніж з однолітками;
5. страх перед школою: неуспішність у навчанні часто формує у дітей негативне ставлення до школи, страх відвідування певних предметів, що сприймається навколишніми як підвищена тривожність, невпевненість, провокуючи агресію;
6. відсутність досвіду життя в колективі (так звані «домашні» діти);
7. деякі захворювання: заїкання, дислалія (порушення мовлення), дислексія (порушення читання); знижений рівень інтелекту, труднощі у навчанні;
8. високий інтелект, обдарованість, видатні досягнення;
9. слабо розвинені гігієнічні навички (неохайні, носять брудні речі, мають неприємний запах).

Тривалий стан тривоги, в якому перебувають жертви від кібербулінгу все частіше призводять до депресій, неврозів, різного роду фобій та інколи навіть до суїциду. Окрім цього, як зазначає Д. Ольвеус, постійна тривожність викликає різноманітні поведінкові порушення – адиктивну, антисоціальну, суїцидальну, аутичну поведінку особистості [8].

Жертва кібербулінгу зазвичай може відчувати досить широкий спектр емоційних станів: страх, безпорадність, відчай, приниження, фрустрацію, відчуженість та самотність. Незважаючи на те, що дитина піддається цькуванню в мережі Інтернет, вона завжди своєю поведінкою покаже, що з нею щось не так, зокрема, це можуть бути: різкі зміни настрою, замкненість в собі, небажання контактувати з однолітками, неувважність, втрата інтересу до школи та соціальних мереж, страх тощо. Тому, батькам потрібно слідкувати за дитиною та більше з нею спілкуватися, адже батьки – це завжди перші люди, готові допомогти в будь-якій ситуації.

Третьою ланкою у кібербулінг-структурі є свідки (очевидці або спостерігачі) – це ті особи, які безпосередньо участі у кібертравлі, (цькуванні) не беруть, але і не протидіють даному явищу. Дані особи охоче можуть посміятися, або взагалі байдуже ставитися до того, що відбувається, їх роль все дедалі частіше набуває пасивної форми.

Головною ознакою, що відділяє кібербулерів від свідків є те, що останні є надто пасивними або ж навпаки проактивними. Наприклад, спостерігаючи бурхливі коментарі під фотографією жертви, одні свідки будуть виконувати роль пасивних спостерігачів, яких нічого не цікавить, а інша частина – буде або ж активно протидіяти та захищати жертву або ж підтримувати кібербулера. Для кожного виду спостерігача є свої психологічні та соціальні ознаки.

Спостерігачі, які виконують роль пасивного зівачи зазвичай займають у соціумі пасивну (не активну) позицію: їх нічого не цікавить, крім власних мікро ідей; вони не активні у спілкуванні; дещо замкнені у собі; мають дуже обмежене коло однодумців та однолітків; не є активними користувачами мережі Інтернет або соціальних мереж; деякою мірою невпевнені у собі та своїй правоті. Дана категорія спостерігачів є потенційними жертвами булінгу чи кібербулінгу.

Активні спостерігачі, які допомагають жертві від впливу на них кібербулера мають у соціальному середовищі активну життєву позицію; у них

велике коло друзів; вони є більш комунікативними та дружелюбними; вони завжди підтримують; не приймають несправедливості; є рішучими у своїх діях та впевненими у собі.

Спостерігачі, що підтримують кібербулера починають виконувати роль пособника, а в деяких випадках, і роль підбурювачів. Це особлива категорія підлітків, які не мають свого бачення ситуації, а переходять на бік більш впевнених та домінантних, це викликає у них почуття захищеності та певного авторитету у групі кібербулерів.

Таким чином, під механізмом репродукування ми розуміємо систематичні процеси змін гендерних стереотипів у системі протидії кібербулінгу, що певним чином відображають трансформаційні зміни у поглядах, думках та установках, що зумовлені новими соціальними (віртуальними) реаліями сьогодення, нестабільністю соціальних інституцій, появою нових соціальних (віртуальних) структур. Щодо поняття «гендер», то воно є центральним у будь-яких гендерних дослідженнях (чи то психологічних чи то правових) з урахуванням певних особливостей, проте чинне законодавство України не дає чіткого розуміння, що ж таке взагалі гендер. Гендерні стереотипи є найбільш яскравим засобом формування гендерної поведінки учасників кібербулінг-структури, тому визначення даного поняття є ключовим для розуміння того, які заходи протидії кібербулінгу будуть найбільш ефективними.

Враховуючи вищевикладене зазначимо, що визначені у роботі особливості учасників кібербулінг системи допоможуть запровадити більш ефективні заходи протидії кібербулінгу та визначити пріоритетні заходи надання допомоги жертвам від дії психологічного тиску. У зв'язку з чим ми пропонуємо:

- використовувати за єдиним замислом гендерний ресурс (працівників недержавних установ, звичайних громадян України – хакерів-любителів) для виконання завдань протидії кібербулінгу в Інтернет-просторі з метою формування суспільної думки через соціальні мережі, форуми, блоги;

- об'єднати засоби масової інформації різних форм власності навколо гендерної ідеї з метою розвитку інформаційної політики держави щодо протидії кібербулінгу. Вони повинні стати носієм ідеології, оскільки майже вся інформація про події в Україні та за її межами поширюється через їхні комунікативні канали;

- створення на базі гендерних центрів України та на базі Національної поліції України телефонів гарячої лінії з метою швидкого реагування на факти кібербулінгу, діяльності кібербулерів та надання психологічної підтримки жертвам кібербулінгу;
- розробити МОН методичні рекомендації, пам'ятку батькам та вчителям щодо протидії кібербулінгу;
- на національному рівні запровадити державні програми та науково-дослідні дослідження з питань соціально-психологічних факторів гендерних стереотипів у системі протидії кібербулінгу;
- на базі гендерних центрів України регулярно проводити форуми з питань гендерних стереотипів та формування гендерночутливого віртуального кіберсуспільства;
- започаткування проведення зборів у школі з учнями та батьками з питань гендерних стереотипів у системі протидії кібербулінгу;
- у загальноосвітніх навчальних закладах систематично проводити відстеження та моніторинг гендерних стереотипів у сучасному виховному процесі.

Реалізація вище зазначених заходів протидії кібербулінгу сприятиме збереженню стабільності в суспільстві, соціальному та економічному розвитку країни, зміцненню інформаційної безпеки, та полягатиме у безпечному користуванні кіберпростором та формуванні гендерночутливого кіберсуспільства.

Література:

1. Клімчук В.А. Механізми репродукування гендерних стереотипів у традиційних системах соціального виховання дітей та молоді: історико-педагогічний аспект. *Гендерна політика очима української молоді: матеріали підсумкової конференції XI Регіонального конкурсу молодих вчених*, Харків, 24 жовтня 2017 р. / [за заг. ред. : Н. В. Бібік, Г. Г. Фесенко] ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. С. 102-107.
2. Шманіна К. Особливості гендерних стереотипів в сучасних школах. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/140>.

3. PISA 2015 Results (Volume III). *Student's Well-Being*. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/education/pisa-2015-results-volume-iii/bullying_9789264273856-12-en#page17.
4. Вовк Л. М. Вплив гендерних стереотипів на процес соціалізації дитини *Педагогічний процес: теорія і практика* : зб. наук. пр. Київ, 2015. №1–2 (46-47). С.48–52.
5. 29. Говорун Т., Кікінежді О. Гендерна психологія : навч. посіб. Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 308 с.
6. Шкільний булінг. URL: <https://vseosvita.ua/library/skilnij-buling-23278.html>.
7. Duffy L. A, Psych B. (Hons). *Bullying in Schools: A Social Identity Perspective* / School of Applied Psychology Business School, 2004. 376 p.
8. Пам'ятка для педагогічних працівників «Булінг в освітньому середовищі». URL: <https://naurok.com.ua/pam-yatka-dlya-pedagogichnih-pracivnikiv-buling-v-osvitnomu-seredovischi-36721.html>.